

Nenad Cambi

Atički sarkofazi u zbirci Matijević

Nenad Cambi
HR, 21000 Split
Zoranićeva 4

Zbirka Marka Matijevića sadrži brojne važne kamene spomenike (reljefe i natpise). Među reljefima ima i nekoliko fragmenata atičkih sarkofaga koji su predmet ovoga rada.

Ključne riječi: Zbirka, Matijević, atički sarkofazi

UDK: 904:726.829"652"
904(497.5 Solin)"652"

Primljeno: 7. lipnja 2008.

Salona nije bila samo najveći i najvažniji grad antičke Dalmacije, posebno u rimsko doba, kad je u njoj kao u administrativnom središtu stolovao rimski namjesnik, bez obzira na promjene naziva i staleškoga podrijetla namjesničke osobe tijekom vremena, nego je nedvojbeno kulturno i umjetničko središte. Značenje Salone nadilazi i samu provinciju. Mnogoljudna sredina zahtijevala je nepregledno mnoštvo kulturnih i nadgrobničkih spomenika. Zbog toga su se formirale kamenoklesarske radionice, očito veliki broj njih, ali koliko ih je moglo biti, nije, naravno, poznato. Valja upozoriti na dva fenomena koja su međusobno povezana i koja su u Saloni posebno istaknuta: nepregledno mnoštvo natpisa (različitoga karaktera i sadržaja) te golema količina nadgrobničkih spomenika. Ta je građa prava arheološko-povijesna riznica koju još treba proučavati sa svih mogućih aspekata i ona će još dati izvanrednih podataka o bogatom društvenom životu grada i provincije. Uz Salonu, ali ipak znatno manje, ti se fenomeni javljaju i u drugim gradovima (Senia, Jader, Scardona, Aequum, Narona, Epidaur) te dva vojna logora - Tilurium i Burnum u dalmatinskom zaleđu koji su svojim načinom života i potrebama zapravo bili pravi gradovi.

Nema dvojbe da su u Saloni djelovale lokalne radionice i producirale golemu količinu nadgrobničkih spomenika, koji su najvećim dijelom od domaćeg vapnenca (Seget ili Brač), a znatno manje od prokoneškoga mramora, što znači da je postojala poslovna sprega između kamenoloma i klesarskih radionica. Među nadgrobničkima u početku su najbrojnije i najranije stele:

velike kamene ploče koje imitiraju pročelje naiska (grobnoga hrama - mauzoleja). Taj tip spomenika živi u kontinuitetu od kraja I. stoljeća prije Krista do u kasnije IV. stoljeće. Povremeno se javlja i poslije, ali znatno rjeđe. Već se polovinom I. stoljeća kao vrijedan tip sepulkralnoga spomenika umeću i are, pravokutni kameni blokovi koji imitiraju prave žrtvenike, jer je grob kao svetinja (*res sacrae*) bila zaštićena od violacija i devastacija, ali je tražio i žrtve na mjestu pokopa, pa je žrtvenik bio pogodna forma za sepulkralne obrede i za nadzemni biljeg. Are su znatno kraćega trajanja i nestaju iz upotrebe s ranim III. stoljećem. I stele i are tražile su (iako ne i neophodno) kamenu urnu (mogla je biti i keramička pa čak i od alabastra) u koju bi se položili spaljeni pokojnikovi ostatci (u staklenci ili bez nje). Riječ je obično o manjim, jednostavnim okruglim valjcima ili kvaderima poput kuće, koji imaju poklopac nad unutrašnjom šupljinom. Dakle, stela i ara su spomenici koji su služili kao spomenik nad spaljenim grobovima koji su prevladavali sve do ranoga III. stoljeća.

Tijekom II. stoljeća dolazi do promjene načina pokapanja. Naime, sve se više počinje rabiti polaganje čitavoga tijela, bilo u zemlju ili u sarkofag koji postaje najvažniji tip raskošnoga sepulkralnog spomenika. U sarkofag se polaže jedan ili više pokojnika. Sarkofag ostaje nad zemljom ili se smješta u mauzoleje i predstavlja vid osobnoga samopredstavljanja vlasnika. U Saloni se razvila golema produkcija sarkofaga koji su prevladavajući tip sepulkralnoga spomenika kroz duže razdoblje (druga polovina II. pa sve do ranoga VII.

stoljeća). Međutim, uz lokalne sarkofage koji su daleko najbrojniji, pojavljivale su se i importirane skupine. Osim brojni tzv. atički sarkofazi. Naziv atički potječe od toga što su se oni radili od penteličkoga mramora koji se vadio u blizini Atene, a klesale su ih radionice koje su dugo nastavile njegovati umjetničke tradicije grčkoga klasičnog razdoblja. Dakle precizna lokacija bijaše Atika, grčka pokrajina oko Atene, ali ne bismo pogriješili kad bismo ih smatrali atenskim proizvodom.

Salona je bila zahvalno tržište jer je broj nađenih primjeraka, uglavnom fragmenata, uistinu velik.¹ Osim same Atene i Rima,² Salona i Akvileja³ su bili veliki potrošači takvih sarkofaga kojima je cijena dosegala goleme iznose novca. Raspon trajanja produkcije i eksporta atičkih sarkofaga približno je od prve polovine II. stoljeća do oko 270. godine. Poslije nestaju sa scene. Osim atičkih, ali u daleko manjem broju, javljaju se sarkofazi koji su rađeni u Rimu, dok su oni maloazijske produkcije posve malobrojni. Sa sarkofazima, dakle, započinje pojava importa nadgrobnih spomenika. Prethodno je samo mali broj urna (poznat je jedan poklopac) bio importiran.⁴ Još jedan važan fenomen u vezi sa sarkofazima u Saloni jest što se dio lokalne produkcije izrađuje i od prokoneškoga mramora (otok Prokonez u Mramornom moru pokraj Istanbula, današnja Marmara). Međutim, ti se sarkofazi dovršavaju u Saloni.

Ovih nekoliko uvodnih riječi donio sam zbog toga što će ovdje biti govora o nekoliko fragmenata atičkih sarkofaga koji se čuvaju veoma vrijednoj zbirci Marka Matijevića u Solinu.⁵ Među njima najvažniji je primjerak atičkoga sarkofaga koji se pronašao pred nekoliko godina i sastoji se od tri fragmenta (sl. 1-3).⁶ Ti su fragmenti bili uzidani u jedan dvorišni zid u središtu Solina.⁷ Prvi

Slika 1
Glava Silena (snimio Tonko Bartulović)

fragment je sljedećih dimenzija: v. 0,44, deblj. 0, 12., duž. 0, 53, drugi v. 0, 48, duž. 0, 26, deblj. 0,06 m. Dva fragmenta ljube lom uz lom i tvore kut između

1 Usp. N. Cambi 1988. U katalogu je navedeno ukupno 109 cijelih ili fragmentiranih primjeraka, ali ima ih još znatno više jer su se iznalazili u depou Arheološkoga muzeja u Splitu, odnosno prigodom istraživanja, kao što je izvanredni sarkofag nađen na zapadnoj salonitanskoj nekropoli prigodom izgradnje solinske zaobilaznice te u crkvi sv. Nikole u Trogiru, usp. N. Cambi 1993a, str. 77 i d., T. 29-35. O novim atičkim sarkofazima usp. i primjere navedene u bilj. 6. Nedavno je nađen i izvanredni cijeli sanduk s prikazom erotskoga komosa prigodom izgradnje novoga mosta u centru Solinu.

2 Teško je pobrojiti sve atičke sarkofage i fragmenate u antičkom svijetu (vjerojatno negdje između 1500-2000 komada). Međutim, točan broj primjeraka iz Atene i Rima nije nikad utvrđen.

3 O atičkim sarkofazima u sjevernoj Italiji usp. F. Ciliberto 1996, str. 56 i d. I u Akvileji ih je preko stotinu komada.

4 N. Cambi 2002, str. 165, sl. 251.

5 Ovo je zapravo modificirana hrvatska varijanta članka navedenoga u bilj. 6.

6 Fragmenti su objavljeni u publikaciji D. Maršić - M. Matijević 2000, str. 27, kat. br. 1 a i 1 b, sl. na str. 8. Fragmenti su detaljnije obrađeni i prikazani stranoo znanstvenoj javnosti u članku N. Cambi 2007, str. 165-171.

7 Nalazili su se na gradilištu uz kuću obitelji Rogulj u Ulici kralja Zvonimira. Nađeni su u gomili odbačenoga materijala (šuta).

desne bočne i stražnje strane sanduka. Bočna strana je naglašena, a stražnja, kao što je to bilo uobičajeno, nenaglašena.⁸ Na samom bridu kuta prikazana je u punom reljefu velika glava Silena. Reljef je dubok i veoma dobro izrađen. Silen kao i uvijek ima krupnu glavu. Čelav je i nosi dugu, zrakasto formiranu bradu. Okrunjen je viticama bršljana. Veoma je karakteristično što su rubovi bršljana duboko i široko ograničeni svrdlanim kanalima. Obrve su mu prikazane za atičke sarkofage karakterističnom tanko uparanom crtom. Ramena su mu ogrnuta plaštem. Glava iskazuje izraziti patos.

Silenske se figure često pojavljuju na kutovima sanduka prednje i bočnih strana atičkih sarkofaga s prikazima berbe. Takve primjere možemo zapaziti na sanducima iz Antakije u Turskoj (prednja strana),⁹ Bostona (prednja i stražnja strana),¹⁰ Soluna (bočna strana).¹¹ On nema uobičajenu plintu ukrašenu plodovima na tjemenu, što upućuje na već odmakli proces dearkitektonizacije sarkofaga.¹² Glava Silena dosiže samo do vitica vinove loze koje tvore bogati zaključni kimatij sanduka. Po svojoj prilici Silen nije bio prikazan kao nosač (telamon) poput onoga na sarkofagu iz Mistre (Grčka) nego je u plesnom

Slika 2
Ulomci stražnje strane sarkofaga s prikazom pantera (lavica?) i Silena (snimio Jakov Teklić)

Slika 3
Ulomak stražnje strane sarkofaga s prikazom erota u dvokolici (snimio Jakov Teklić)

8 Ovdje treba objasniti da je naglašena strana imala dubok i dovršen reljef, a to znači i dobro uglačan. Nenaglašena strana ima plići i nedovršen reljef. Kod atičkih sarkofaga obično su dvije strane naglašene, a dvije nisu. Redovito je naglašena prednja strana i jedna od dvije bočne dok je stražnja redovito nenaglašena. O tome zašto su atički sarkofazi eksportirani iz matičnih radionica u takvom stanju često se raspravljalo, ali je pravi odgovor teško dati. Vjerojatno se tako štedilo na radnim satima klesara da bi cijena bila povoljnija, dok su se nenaglašene strane postavljale prema izvoru svjetla tako da se nedovršenosti lakše prikriju (sjena).

9 Usp. F. Matz 1968, kat. br.23 A, T. 27, 4.

10 Riječ je o znamenitom sarkofagu iz negdašnje rimske Farnese zbirke, kasnije u Bostonu. Usp. F. Matz 1968, kat. br. 9, T. 13, 14, 15.

11 F. Matz 1968, str. 112, kat. br. 11, T. 17, 18, 19, 20.

12 Plinta je naime graditeljski element, a figure također mogu služiti umjesto stupova. Sarkofazi iz ranijega doba bili su zapravo neka vrsta imitacije grobne arhitekture. To što je Silen ostao, a karakterističan graditeljski element (plinta) otpao, znak je procesa gubitka arhitektonskih karakteristika sarkofaga.

pokretu kao oni na već spomenutim sarkofazima iz Bostona i Soluna. Na prednjoj i obje bočne strane po svoj su prilici bile prikazane scene berbe grožđa. Na stražnjoj strani pak prikazana je scena trke dvokolica kojima upravljaju eroti (sl. 2-3). Ovom potonjem pripadaju dva fragmenta. Na jednom koji se spaja s fragmentom Silenove glave prikazane su dvije pantere (možda lavice) i jedan stup. Na stupu stoji nekakva vaza ili vrč. Na drugom fragmentu stražnje strane, koji se ne spaja s ostalim dijelovima, očuvana je noža erota i kotač kola. Unatoč tome što su od stražnje strane sačuvana samo dva fragmenta, oni ipak omogućuju barem približnu rekonstrukciju stražnje strane s dvoja kola (dakako na temelju paralela). U jedna su kola upregnute pantere (desno), a u druga lavovi (lijevo). Scena trke dvokolica poznata je na antičkim sarkofazima (Pretekstatove katakombe u Rimu,¹³ Atena,¹⁴ Kilkis,¹⁵ Akvileja¹⁶ itd.). Zaprege nisu postavljene antitetički i sa središnjim arhitektonskim elementom (stup ili kandelabar) kao što je to slučaj na nekim primjerima. Prikazana je, naime, scena utrke i obje zaprege se nalaze blizu stupa (meta) na samom desnom kraju, oko kojega se moraju okrenuti i krenuti u suprotnom smjeru. U vodstvu je dvokolica u koju se upregnute pantere. Do sada takva varijanta trke dvokolica, koje voze eroti, nije poznata.¹⁷ Dionizijska berba i eroti natjecatelji u vožnji dvokolice ovdje su po prvi put združeni na jednom antičkom sarkofagu. Naravno, ta dva motiva ni u kakvom pogledu nisu tematski bliska, ali raznorodnost je na antičkim sarkofazima gotovo normalna pojava. Za antičke sarkofage, koji prikazuju scenu berbe, je i inače uobičajeno da nemaju tematski koherentnu stražnju stranu. Za primjer može se upozoriti na stražnju stranu sarkofaga iz Soluna kojemu je na poledini prikazana kentauromahija,¹⁸ ili na sarkofag iz Museo Capitolino u Rimu koji pokazuje Orfeja između životinja i ptica.¹⁹ Ovaj

izvanredni sarkofag iz Salone objašnjava već poznatu činjenicu da u antičkim radionicama raspored tema i njihov izbor variraju i da nikad nema dvije identične kombinacije prikaza, a i da svaki od njih uvijek donosi neke nove momente, što svjedoči o slobodnoj upotrebi nacrti kojima su radionice raspolagale. Ovaj sarkofag pripada posljednjoj fazi dionizijskih sarkofaga i svrstava

Slika 4
Ulomak s figurom Menade (snimio Jakov Teklić)

13 K. Schauenburg 1995, str. 101, kat. br. 158, T. 61, 3.

14 K. Schauenburg 1995, str. 99, kat. br. 151, T. 61, 1.

15 K. Schauenburg 1995, str. 101, kat. br. 157, T. 60, 1.

16 K. Schauenburg 1995, str. 98, kat. br. 148, T. 60, 2.

17 Scena erota na dvokolicama koje se okreću oko *metae* karakteristične su za sarkofage grada Rima. Usp. K. Schauenburg 1995, str. 84, kat. br. 101, T. 1, 79; kat. 86, T. 1, 4, kao i mnogi drugi primjeri. Ova varijanta kakva se javlja na salonitanskom primjerku može se shvatiti kao posljedica utjecaja sarkofaga radionica grada Rima.

18 F. Matz 1968, kat. br. 11, T. 17.

19 F. Matz 1968, kat. br. 10, T. 16.

Slika 5
Ulomak atičkoga sarkofaga (snimio Jakov Teklić)

se u doba oko godine 250. Na to upućuje tehnika rada i dionizijska tema berbe grožđa s gornjim kimationom koji obrazuju bujne vitice vinove loze.

U Matijevićevoj zbirci nalazi se još jedan veoma zanimljivi fragment (vis. 0, 44, duž. 0, 28, deblj. 0, 18 m).²⁰ Nađen je na salonitanskoj zapadnoj nekropoli (sl. 4). Čini se da ne pripada atičkoj produkciji. Na reljefu je također prikazana scena berbe. Na žalost, očuvana je samo figura jedne Menade s otpuštenom naramenicom gornjega dijela haljine tako da joj je obnažena desna dojka. Lijeva joj je ruka podignuta, a desna spuštена i u njoj žena drži grozd. Pokraj Menade vide se ostatci još jedne figure tako da se scena nedvojbeno nastavlja nadesno.

Menada je slična onima na atičkim sarkofazima.²¹ Tehnika izradbe i motiv pokazuju atički utjecaj, ali mramor nije pentelički, jer ima krupnozrnatu kristalastu strukturu. Podrijetlo mramora je vjerojatno otok Prokonez (Marmara kod Istanbula), ali je izradba lokalna. Atički sarkofazi vršili su stanovit utjecaj i na lokalnu dalmatinsku produkciju. Ovaj utjecaj je dosada zapažen uglavnom na salonitanskoj produkciji sarkofaga od domaćega vapnenca. Takvi su sarkofazi na primjer dva fragmenta s prikazom erota, nosača girlande, u luku koje su prikazani grifoni ili pak prednja strana sanduka s temom Ahila na Skirosu.²² Nema nikakve dvojbe da spomenuti Matijevićev fragment slijedi atički uzorak i mora biti približno iz doba kad se

20 D. Maršić - M. Matijević 2000, str. 31, kat. br. 8, sl. 8; N. Cambi 2007, str. 170, T. 59, 7.

21 Na primjer Menada na atičkom fragmentu iz Jelse, usp. N. Cambi 2007, str. 169, T. 58, 6.

22 Usp. N. Cambi 1993b, str. 177, T. 84, 5.

takvi primjeri pojavljuju u izvornoj produkciji, a to znači oko godine 250., odnosno malo kasnije, ako postoji zaostatak u recepciji oblikovanja motiva, ali taj ne može biti znan. Ovaj fragment nije toliko kvalitetan kao njegovi atički predlošci, ali je ipak znatno bolji nego oni na sarkofazima od lokalnoga kamena, što se osobito zapaža na načinu oblikovanja ekstremiteta, a posebno draperije koja je bogata prijelazima.

Atička baština importiranih sarkofaga je znatna, a da se ona stalno povećava svjedoči i još jedan manji fragment, također u zbirci Marka Matijevića (sl. 5),²³ ali je ona isto tako izvršila znatan utjecaj na lokalnu produkciju. Očito je da su atički sarkofazi bili ideal koji su mogli samo malobrojni priuštiti.

Literatura

- N. Cambi 1988 Nenad Cambi, *Antika*, Zagreb 2002 (Povijest umjetnosti u Hrvatskoj).
- N. Cambi 1993a Nenad Cambi, *New Attic Sarcophagi from Dalmatia*, Grabeskunst der römischen Kaiserzeit, Mainz 1993.
- N. Cambi 1993b Nenad Cambi, *Sarkophage aus salonitanischen Werkstätten*, Sarkophag-Studien, I, Mainz 1993.
- N. Cambi 2002 Nenad Cambi, *Atički sarkofazi na istočnoj obali Jadrana*, Split 1988.
- N. Cambi 2007 Nenad Cambi, *Neue attische Sarkophag-Fragmente aus Dalmatien*, Akten des Symposiums des Sarkophag-Corpus 2001, Marburg, 2. - 7. Juli 2001, Sarkophag-Studien, Band 3, Mainz 2007.
- F. Ciliberto 1996 Fulvia Ciliberto, *I sarcofagi nell' Italia Settentrionale*, Bern 1996.
- D. Maršić - M. Matijević 2000 Dražen Maršić - Marko Matijević, *Varia Salonitana. Arheološka zbirka Marka Matijevića u Solinu*, Solin 2000.
- F. Matz 1968 Friedrich Matz, *Antiken Sarkophagreliefs, IV, 1*, Berlin 1968.
- K. Schauenburg 1995 Konrad Schauenburg, *Antiken Sarkophagreliefs, V, 2, 3*, Berlin 1995.

²³ Usp. N. Cambi 2007, str. 170, T. 59, 5 i 6.

Summary

Nenad Cambi

Attic Sarcophagi in the Matijević Collection

Key words: collection, Matijević, Attic sarcophagi

The article deals with a number of fragments of Attic sarcophagi, kept in the Matijević Collection. Among the most important of them is an Attic sarcophagus discovered a few years ago and consisting of three fragments. The fragments were built in a yard wall in the centre of Solin. Two fragments fit by their breakage surfaces, forming the angle between the right lateral and the back sides of the sarcophagus. The lateral side is accentuated, whereas the back one, as it was common, is not. At the very corner edge there is in full relief a large head of Silen. The Silen's head reaches only to vine tendrils that form a rich final cymatium of the sarcophagus. Most probably, Silen was not depicted as a bearer (Telamon) like the one on the sarcophagus of Mistra (Greece), but in a dancing movement like those on the sarcophagi of Boston and Thesalonika. The frontal and both lateral sides most probably showed scenes of grape harvesting. The back side showed the scene of race of chariots driven by Erotes. Two fragments belong to the last mentioned relief. One that fits to the fragment of Silen's head shows two panthers (or perhaps lionesses?) and a column. On the column there is a vase or jug. On the other back-side fragment, which does not fit to other parts, there is preserved a leg of an Erot and a chariot wheel. Notwithstanding the size of the missing part of the back side, the two fragments still enable at least a rough reconstruction of the back side with two chariots (by parallels, of course). To one chariot there are hitched panthers (right), to the other lions (left). The chariot race scene is known on Attic sarcophagusi (the catacombs of Pretextat in Rome, Athens, Kylkis, Aquilea, etc.). The sarcophagus belongs to the last stage of the Dionysian sarcophagi, dated about the year 250. This is indicated by the stone cutting technique and the Dionysian theme of grape harvesting with the upper cymatium made of abundant vine tendrils.

Besides this, larger, fragment, there are several smaller ones.

In the Matijević Collection there is another very interesting fragment. It was discovered in the western necropolis of Salona. It appears not to belong to the Attic production. This fragment, too, shows a harvesting scene. Unfortunately, there is preserved only a figure of Menada with undone shoulder strap of the upper part of her dress, showing her naked right side breast. The left arm is raised and the left lowered, holding a bunch of grapes. Beside Menada there are details of another person, wherefore the scene undoubtedly continues to the right.

These fragments, too, show the dispersion of the Attic sarcophagi in Dalmatia.